

משמעויות בפרשיית עץ הדעת

רפי נוסבוים

פורסם בכתב העת הווירטואלי לימודים, גיליון 13 תשע"ו

חטא עץ הדעת זכה להידרש רבות. למילה הכתובה שבעים פנים, וגם למציאות פנים שונות. כשם שהאירוע עצמו, עשוי להכיל משמעויות רוחניות שונות, אפשר, שגם התיאור התנ"כי שלו מכיל רמיזות ליותר ממשמעות גשמית אחת. בחציו השני של המאמר, אפרוס את הצעתי על המשמעות הדתית שיש בסיפור (להבנתו), אך לפני-כן אביא דברים מעניינים ששמעתי, על משמעות גשמית שאולי נרמזת בסיפור: יתרונותיה וחסרונותיה של הדעת, ועונשיהם של אדם, חווה והנחש – מן הזוית האבולוציונית.

א. סיפור עץ הדעת כמשל לתהליכים אבולוציוניים:

ידועים דברי חז"ל¹ ודברי הרמב"ם² והרמב"ן³, שפסוקי סיפור הבריאה אינם כפשוטם. לאור זאת, ניקח את סיפור חטא עץ הדעת כסמל לתהליכים שעבר המין האנושי. לטענת חוקרי האנתרופולוגיה, המין האנושי התפתח בהדרגה מאב מוצא המשותף לו ולקופים. התפתחות זו התבטאה מבחינה חיצונית, בראש ובראשונה בתהליך של הזדקפות. יחד עם ההזדקפות, התפנו הגפיים הקדמיים של האדם – הידיים – לעבודות עדינות יותר מאשר הליכה וטיפוס על עצים בלבד: יצירת כלים, ציור וכן הלאה. אצל בעלי החיים יצירת כלים מסתכמת בדברים פשוטים, כגון התאמת ענף להוצאת טרמיטים מן הקן, אך אפילו רמה פשוטה זו של יצירת כלים היא דבר נדיר וחריג בעולם החי.

כאשר משווים זאת ליצירת מחשבים, שואב אבק רובוטי וכדומה, או לחילופין לציור ונגינה – מקבלים מושג על עוצמת הקשר בין פינוי הידיים ובין התפתחות הדעת, שהרי, התפתחותו של איבר מסוים אינה מביאה שום תועלת, אם אינה מלווה בהתפתחות איזור במוח שיהווה מרכז שליטה באותו איבר (ולהיפך). כל אותם דברים מעוררי פליאה שיצרה היד האנושית, לא היו נוצרים אלמלי במקביל להתפתחות היד האנושית, התפתח גם המוח האנושי. אם כן, ישנו קשר הדוק בין תהליך ההזדקפות לבין התפתחות המוח (-הדעת), העובר דרך התפתחות היד האנושית.

דבר נוסף, שנלווה להתפתחות מוחו של האדם ולהזדקפותו הוא, שינוי במבנה האגן האנושי: אם נחשוב על האגן כחישוק עגול, הרי רגלי הבהמות והחיות יוצאות מצידי העיגול. האגן מונח עליהן במאונך, כשהוא מפולש אופקית. כיון שכך, הרגליים אינן מצמצמות את השטח המפולש שבו. לעומת זאת, אצל האדם, הרגליים יוצאות מתחת לעיגול. האגן מונח עליהן במאונך, כך שהוא

¹ משנה חגיגה ב/א, ובפסחים קיט' וברש"י שם מכונה מעשה בראשית במילים "סתרי תורה".

² מורה נבוכים, חלק שני, פרק כ"ה.

³ בראשית א/א: "מעשה בראשית – סוד עמוק, אינו מובן מן המקראות, ולא יודע על בוריו אלא מפי הקבלה עד משה רבינו מפי הגבורה, ויודעיו חייבין להסתיר אותו. לכך אמר ר' יצחק, שאין להתחלת התורה צורך ב"בראשית ברא", והסיפור במה שנברא ביום ראשון ומה נעשה ביום שני ושאר הימים, והאריכות ביצירת אדם וחווה, וחטאם ועונשם, וסיפור גן עדן וגירוש אדם ממנו..."

מפולש אנכית. תעלת הלידה של האדם היא צרה יותר, והוולד יוצא אל בין הרגליים, מה שאין כן בבהמה, וממילא הבהמה אינה סובלת כ"כ בלידה, ואילו האישה בעצב יולדת בנים. ("יוסיף דעת – יוסיף מכאוב...")⁴

עוד נלווית להתפתחות המוח, היכולת השכלית לייצר מזון (-לעבד את האדמה או לביית בעלי חיים), כלומר – היכולת לשפר את רמת החיים. שוב, היכולת לשפר את רמת החיים היא חסרת תועלת, בלי היכולת לדמיין ולרצות רמת חיים גבוהה יותר. במיוחד בדור זה, שבו הטכנולוגיה ורמת החיים מתפתחים בקצב כה מסחרר, בולט לעין, שיחד עם היכולת השכלית לצבור רכוש ולשפר את רמת החיים באה גם אובססיביות גדולה לעשות זאת.

אנשים רבים מאד משועבדים לאובססיביות זו. למשל, המכונית הכי זולה המיוצרת כיום נוחה בהרבה ממרכבתו של יוליוס קיסר, שהרי לא היו לו מזגן, מושבי קפיצים, צמיגי גומי ובולמי זעזועים, או חלונות זכוכית שיגנו מפני הגשם והרוח וישתיקו את רעש הנסיעה. ובכל זאת, רבים מתאמצים לרכוש מכונית יוקרה, והמשפחה הממוצעת משעבדת את עצמה במשכנתאות מבחרות עד זקנה, במקום לקנות בזול דירה שרק לפני דור או שניים היתה נחשבת דירת עשירים. והתוצאה: בזיעת אפיך תאכל לחם.

ומה תפקידו של הנחש בכל זה? אם דיברנו על תהליך של הזדקפות, הסמל הבולט ביותר העולה על הדעת להיפוכו של דבר (-השתרעות על הקרקע) הוא הנחש: על גחונך תלך.

ב. זקיפות-קומה וכפיפות-קומה

במבט ראשון על הפסוקים: "וְכָל שִׁיחַ-הַשָּׂדֶה טָרֵם יְהִי בְּאֶרֶץ, וְכָל עֵשֶׂב-הַשָּׂדֶה טָרֵם יִצְמַח. כִּי... אָדָם אֵין לְעַבְד אֶת הָאֱדֹמָה"⁵, ניתן לחשוב, שבריאת עולם הצומח כולו, מתעכבת עד שייבא האדם, וממילא עולה התמיהה, הכיצד בפסוקים הבאים מתוארת נטיעת גן שלם, ובו "כָּל עֵץ נְחֻמָּד לְמִרְאֵה וְטוֹב לְמֵאֲכָל", עוד לפני בריאת האדם. (וזאת, עוד מבלי להתיחס לשאלת ההשוואה לפרק א', שם נראה שכל עולם הצומח נברא ביום השלישי לבריאה, ואילו האדם רק ביום השישי).

בקריאה שניה של הפסוקים ניתן לראות, שהצמחים שבריאתם התעכבה עד שיהיה אדם, הם השיחים והעשבים. לעומת זאת, בגן עדן נטע ה' כל עץ, ואילו שיחים ועשבים לא נזכרים בו כלל. עוד ניתן לדייק (בהשוואה לפרק א', שם ברור שגם העשבים נבראו לפני האדם): "וְכָל שִׁיחַ-הַשָּׂדֶה טָרֵם יְהִי בְּאֶרֶץ, וְכָל עֵשֶׂב-הַשָּׂדֶה טָרֵם יִצְמַח" – דווקא המינים החקלאיים, המבויתים, הם אלו שלא נבראו "כִּי... אָדָם אֵין לְעַבְד אֶת הָאֱדֹמָה". הדגשה זו של השדה חוזרת בעונשו של האדם: "וְאָכַלְתָּ אֶת עֵשֶׂב-הַשָּׂדֶה". בקריאת הפסוקים נראה, שחלק מעונשו של האדם היה לעבור מתזונה המורכבת מגידולי בר (ובעיקר פירות), לתזונה המורכבת מגידולים חקלאיים (ובעיקר דגנים). המעבר מליקוט פירות גן-עדן לאכילת הלחם כרוכה בטרחה וזיעת אפיים, ובנוסף, בתודעה האנושית, הפירות קשורים לעונג יותר מן הירקות והדגנים: הירקות משמשים את רובנו כחלק מן הסעודה, ואילו הפירות – כמנה אחרונה.

⁴ קהלת א/יח.

⁵ בראשית ב/ה.

לטרח הנלווית להמרת ליקוט פירות-מוכנים בעבודת-השדה (ואם נרצה: מעבר האנושות מחברות של ציידים-לקטים לחברות של עובדי-אדמה, בעקבות המהפכה החקלאית⁶), יש גם משמעות סמלית: במרכזו של הסיפור בולטות המילים 'גן' ו'עץ', לעומת המילה 'שדה', הבולטת בתחילת הסיפור (באמירה המקדימה, ששיח השדה ועשב השדה טרם נבראו), ובסופו (באמירה שהאדם יאכל את עשב השדה, את הגידולים החקלאיים). ההבדל החזותי הניכר ביותר בין העצים ובין הדגנים, בין הגן ובין השדה, הוא הגובה. גם בין גיבורי הסיפור ניכר הבדל הגובה: בין בעלי החיים, בולט האדם בזקיפות-קומתו, ולעומתו בולט הנחש בכפיפות-קומתו (ובתיאורו מופיעה המילה שדה: "והנחש היה ערום מפל חית-השדה").

אם היה הנחש חוטא לבדו – היינו מוצאים הבדל דומה גם בתזונתם של השניים: "מפל עץ-הגן אכל-תאכל", לעומת: "ועפר תאכל כל-ימי חייה". אלא שהנחש הצליח לצרף את האדם לחטאו, וכפיפות-הקומה ש"זכה" לה הנחש ("על גחנה תלך"⁷) היתה גם מנת חלקו של האדם, ובניגוד לקטיף-הפירות, המביא את האדם למתוח את קומתו כלפי מעלה, הקציר ועבודת-השדה בכללה, כרוכים בהכרח בכפיפות-קומה, פיזית ומהותית: "ארוה האדמה בעבורך, בעצבון תאכלנה כל ימי חייה. וקוץ ודרדר תצמיח לה, ואכלת את עשב-השדה. בזעת-אפיה תאכל לחם", וסופו של העונש בכפיפות-הקומה הסופית: "עד שובך אל האדמה, כי ממנה לקחת". ואם נקשר זאת לסעיף הקודם – תהליך הזדקפות קומתו של האדם הביא, בסופו של דבר, לשיעבוד האדם אל הקרקע, מה שכרוך בכפיפות קומתו דווקא.

לסיום סעיף זה נציין, שאחת האפשרויות שמציעים חז"ל⁸ לזיהוי של עץ הדעת הוא הגפן, ומסתבר – גפן רוגלית. מן הצד השני נצרף את הצעתו של פרופ' מ' הרץ⁹, שהעיטורים על פני קירות המקדש, בדמות כרובים משני צדיו של עץ תמר, מסמלים את הכרובים השומרים את דרך עץ החיים. אם נכונים דבריו, הרי שהתמר הוא זיהוי אפשרי לעץ החיים, ואם כך: מצד אחד יש לנו את עץ הדעת, הלא היא הגפן, החריגה בין כל העצים בהשתרעותה על האדמה¹⁰, ומנגד – היפוכה הגמור: עץ החיים, הלא הוא התמר, הבולט בהיתמרותו וזקיפות-קומתו (ומכאן שמו)¹¹.

⁶ את אימוץ החקלאות תחת חיי צייד-לקט, יש מי שהכתיר בתואר: "השגיאה הגדולה ביותר בהיסטוריה האנושית, שגיאה שאולי לא התאוששנו ממנה מעולם". (פרופ' ג'ארד דיימונד, בתוך נשיונאל ג'אוגרפיק, גליון יולי 2010, עמ' 116, כתבה על בני הדזה. מומלץ לעיין בכתבה כולה, ובסדרת מאמרים בנושא המזון בגליונות מאי 2014 והלאה).

⁷ ומפרש רש"י על אתר בעקבות חז"ל: "רגלים היו לו, ונקצרו". מעניין לציין שגם לפי המחקר האבולוציוני, לאביו הקדמון של הנחש היו רגליים, שהתנוונו ואבדו במהלך האבולוציה. יתירה מזו: גם כיום, למיעוט הנחשים יש עצמות אגן ועצמות רגליים מנוונות, ובשלב העוברי, לרבים מהם יש ניצני רגליים, אלא שהתפתחותן נבלמת והן "נספגות" חזרה עוד לפני הבקיעה מן הביצה. (כוכבא אלעזר, "נחשים", בתוך: האנציקלופדיה העברית; ויקיפדיה בערך 'גפיים'; <http://www.tapuz.co.il/Forums2008/Articles/Article.aspx?ForumId=938&aId=63376> ועוד).

⁸ בבלי ברכות מ'.

⁹ הרן מנחם, עולם-התנ"ך, יחזקאל, עמ' 215, בכיתוב לאיור.

¹⁰ ועוד שתוצרה החשוב ביותר, היין, אכן משפיע על הדעת.

¹¹ ונציין עוד, שמלבד האתרוג, כל הזיהויים המוצעים בחז"ל לעץ-הדעת נמנים בין שבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל: "תניא, אילן שאכל ממנו אדם הראשון, רבי מאיר אומר: גפן היה... רבי נחמיה אומר: תאנה הייתה... רבי יהודה אומר: חטה הייתה" (בבלי ברכות שם), וכעת אנו מציעים שעץ החיים גם הוא משבעת המינים, ובקצה השני של הרשימה: "ארץ חטה ושערה ונפן ותאנה ורמון, ארץ זית-שמן ודבש" (דברים ח/ח, ומקובל הפירוש: דבש-תמרים).

ג. דעת טוב ורע

נפתח בכמה שאלות תם:

- ביום בו נברא האדם, הזהיר אותו הבורא "כִּי בַיּוֹם אֶכְלֶךָ מִמֶּנּוּ – מוֹת תָּמוּת", ובו ביום (לפי חז"ל) חטא. נניח שהיה מספיק לעשות מעשים טובים לפני האכילה מעץ הדעת, ואז היה אוכל ומת – לאן היה מגיע במותו, לגן עדן?!
- לפני האכילה מעץ הדעת – האם היה האדם (נזר הבריאה!) חסר-דעת, כלומר: טיפש?
- לפני האכילה מעץ הדעת טוב ורע – האם היה לו יצר-הרע? אם כן – מה נשתנה באכילתו, ואם לא – כיצד חטא?
- האם לנחש היה יצר-הרע? ומניין השיג אותו – האם אכל מעץ הדעת?
- למה נבחר דווקא הנחש כשגרירו של היצר-הרע?
- האם באמת לא רצה הקב"ה שהאדם יאכל מעץ הדעת? הייתכן שהקב"ה נתן לאדם לעשות טעות שמשבשת את מהלך הבריאה כולו? האם, למשל, היה מניח לאדם ליפול לתהום ובכך לסיים את האנושות ביומה הראשון?
- הקב"ה ודאי אינו בוחר את עונשיו באופן אקראי (ולמשל: "מידה כנגד מידה"). אם כן, מה הקשר בין חטא האדם לבין 'זעת אפיו', ובין חטא האישה לבין קשיי-הלידה? ובמה אשמים אנחנו – בני האדם, האנושות לדורותיה – בחטאם של אדם וחווה?! "אֲבִיתִינוּ חָטְאוּ וְאֵינָם, וְאֲנַחְנוּ עֹנֵתֵיהֶם סְבִלְנוּ"¹²...

שפת בני-אדם (וגם תורה דיברה בלשון בני אדם¹³) נוטה לבלבל בין שתי סקאלות נפרדות: סקאלת טוב → רע, וסקאלת עונג → סבל. מקרי טרף, אסונות-טבע, ורבים מן האירועים שאנו קוראים להם בשפת היומיום 'רעים' – ממוקמים למעשה על סקאלת עונג → סבל, ואין להם כל שייכות למושגי טוב ורע, שהרי אין לייחס לרעידת האדמה טוב או רע. אפשר לומר שהמקרה היה נוראי, גרם נזק וסבל רב, אך מושגי טוב ורע שייכים רק במי שיש לו כוונה. כך הם הדברים ודאי, לגבי כל אירוע הנובע מגורם דומם, אך מה לגבי עולם החי? הרי האריה הטורף עושה זאת בכוונה תחילה, ומה היה אומר להגנתו כאשר "נתפס על חם" טורף איילה? בהקשר זה אביא סיפור מרתק ששמעתי פעם¹⁴: בזמן מלחמת העולם הראשונה, כאשר מדינות אירופה החזיקו בקולוניות ברחבי אפריקה, הלך אחד השרים הבריטיים לבקר בקולוניה בריטית באפריקה, ובכלל זה ביקר גם שבט קניבלים גדול שהתגורר בשטחי הקולוניה. בקבלת הפנים שערכו לכבודו, אמר השר לראש השבט:

- האם אתה יודע שמתחוללת כעת בעולם מלחמה אדירה?

¹² איכה ה/ז.

¹³ (בבלי נד' ג', ועוד), ואל לנו להתפלא אם נמצא במקרא את המילה טוב כמתארת עונג, דבר שמצוי כבר בפרקנו: "כִּלְעֵץ נִחְמַד לְמִרְאֵה וְטוֹב לְמֵאֲכָל... וְזֶהב הָאֶרֶץ הוּא טוֹב..." (בראשית ב/ט,יב), וכדומה. אמנם יש מקום לעיין בשימוש המילה "דעת", וממילא בצירוף: "דעת-טוב", אך זהו נושא למאמר נפרד.

¹⁴ את מקור הסיפור לא הצלחתי למצוא, אך ציטוטים שלו בכל מיני ואריאציות אפשר למצוא באינטרנט.

- לא. לא שמעתי על כך דבר!
- ארצות שלמות נלחמות זו בזו! עשרות מיליונים של הרוגים!
- באמת?! הממ... ואחרי שאתם הורגים אותם אתם אוכלים את כולם?!
- חס וחלילה! מה פתאום??!
- לא? ... אז למה לעזאזל אתם הורגים אותם?!

הסיפור הזה מרתק בעיניי, כי הוא מערער לרגע את המבט המתנשא שלנו כלפי הקניבל "הטורף" והבלתי מוסרי. מסתבר, שמלחמות של אנשים "נורמטיבים" הנלחמים והורגים אחד את השני בצורה "תרבותית", יכולות להיות מוסריות עוד פחות, ומלחמת העולם הראשונה משמשת דוגמא מובהקת להרג חסר-תוחלת. לעומת זאת, קניבל-שבֵע אינו פוגע, בדיוק כמו אריה. יש לאריה יצר קיום, יש לו תאוות אכילה ושמירת הטריטוריה, אבל אין לו יכולת לטרוף לשם הרוע, ובדיוק באותה המידה גם לא יכולת לוותר על טרפו לשם הצדק. ולפי שאין לאריה לא טוב ולא רוע – לעולם לא יהיה עליו להתבייש במעשיו.

נדדיק אם כך את דברינו לעיל, ונאמר, שמושגי טוב ורע שייכים רק במי, שיש לו יכולת אמפתיה כלפי סבל/עונגו של הזולת, ואז: אם יש לו כוונה לגרום עונג לזולת – הרי זה טוב, ואם יש לו כוונה לגרום סבל לזולת – הרי זה רע. זֶה מה שלא היה לאדם וחוה לפני החטא: היכולת להרגיש במושגי טוב ורע. יכולת שכלית, וגם תאוות ודחפים ויצר-הרע היו להם גם לפני החטא, בדיוק כמו לכל בעל חיים תבוני. מה שלא היה להם הוא השייכות למושגי טוב ורע, וממילא: "לא יתבוששו", אך תאוות אכילה מעץ הדעת – יש גם יש, ולא ייפלא שנכנעו ליצר "הרע", עוד בטרם אכלו מעץ הדעת (טוב ו-רע)¹⁵.

הקב"ה אינו פונה אל אדם וחוה של לפני-החטא במושגי טוב → רע, ואינו מורה להם על המותר והאסור להם, כעבדים המשמשים את רבם שלא על מנת לקבל פרס¹⁶. הם שייכים רק

¹⁵ דברים דומים מאד כתב הרמב"ם במו"נ (חלק א', פ"ב): [הציטוט בדילוגים, הפיסוק שלי]

"הקשה לי אדם מלומד לפני שנים קושיא מופלאה: נראה מפשט הכתוב, כי הכוונה הראשונה באדם, שיהיה כשאר בע"ח, ללא שכל וללא תבונה. והנה זה תימה, שיהא עונשו על מריו – לתת לו שלמות שלא היתה לו, והוא השכל!

אמרנו, כי בשכל יבדיל בין האמת והשקר, וזה היה מצוי בו בשלמותו ותמותו. אבל הטוב והרע הוא במפורסמות [=במוסכמות חברתיות^(*)], לא במושכלות, [ולא היה לו כח שמתעסק במפורסמות כלל ולא השיגן, עד שאפילו היותר מפורסמת במדות לגנאי, והיא גלוי הערוה, לא היה זה רע בעיניו ולא הרגיש את גנותו!

וכאשר חטא ונטה אחרי תאוותיו הדמיוניות ותענוגות חושיו הגופניים... נענש שנשללה ממנו אותה ההשגה השכלית... ונקנית לו השגת המפורסמות [=מוסכמות], ושקע בהבחנת הרע והטוב. והתבונן אמרו "ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי ערומים הם", ולא אמר "ותפקחנה עיני שניהם ויראו" – כי את אשר ראה בתחלה הוא אשר ראה בסוף, ולא היה שם ערפל נגד הראות שנתבהר, אלא נעשית לו תכונה אחרת, שבה הוא משיג גנות מה שלא היה משיג גנותו מקודם..."

(*) בהערת הר' קפאח כאן: "אלמשוורא' – דברים או עניינים שנתקבלו אצל בני אדם שהם טובים או רעים, אם כי מדת הטוב או הרע שבהן משתנה במושגי בני אדם ממדינה למדינה ומעם לעם". ונזכיר בהקשר זה את הסיפור על הבריטי והקניבל, על פערי מוסכמות הטוב והרע בשתי תרבויות אלו.

¹⁶ אבות א.ג.

למושגי **עונג** → **סבל**, ולפיכך הקב"ה מעמיד בפניהם זה כנגד זה: **עץ חיים**¹⁷, ועץ **מוות** (עץ-**הדעת**)¹⁸, כאומר: אם תאכל מן המותר לך – יהיה לך **עונג**, אך אם תאכל מן האסור לך – יהיה לך **סבל**. גם הנחש אינו פונה אל אדם וחוה במישור הטוב והרע, הראוי והמגונה, אלא במישור העונג והסבל: "אף כִּי-אָמַר אֶל-הָאֱלֹהִים, לֹא תֹאכְלוּ מִכֹּל עֵץ הַגֶּן... לֹא מוֹת-תָּמֹתוּן"¹⁹ – החטא אינו מביא עימו סבל! וכיון שהעונג מיידי, והעונש-הסבל נדחה לעתיד לבא, לא יפלא שהאישה – שבינתים סרגל **העונג** → **סבל** הוא-הוא עולמה – התפתתה ואכלה.

נחזור אל האריה והקניבל: הקניבל **בוחר** שלא להרוג יותר מכפי שהוא מסוגל לאכול. בע"ח לעומתו **אינו מסוגל** להרוג את מה שאינו מסוגל לאכול: אריה אינו מסוגל להרוג זבוב, וזיקית אינה מסוגלת להרוג איילה. אך זיקית מסוגלת להרוג זבוב, ואריה מסוגל להרוג איילה. **כל בע"ח** יכול להרוג רק את מי שאותו הוא אוכל. כל בעל חיים?! - לא. ישנו בעל חיים החורג מן הכלל, ומסוגל להרוג את שאינו מסוגל לאכול: **הנחש**²⁰.

כל החיות מצויות (כנראה) על סרגל **העונג** → **סבל** בלבד, ובכלל זה, גם לנחשים אין כוונות רוע, אך **הנחש** הוא **הנראה** יותר מכל האחרים כחורג מסרגל זה: הוא מכיש ונעלם, הכשתו יכולה להרוג אפילו פיל תוך כמה שעות²¹, והוא מותיר אחריו את הקרבן לגסוס לאט. הכשתו של הנחש נתפסת בעינינו כהרג ללא תכלית, וממילא **הנחש** (ולא האריה הרעב) הוא המתאים ביותר לייצג את **הרע**.

תמצית הקלקול היא הערבוב בין שתי הסקאלות, שני הסרגלים. אדם משכנע את עצמו שמעשה הוא טוב, אם הוא "טוב" בשבילו (-אם הוא מענג). אין פסול בהעלמת מיסים למשל, אם היא נעשית לצורך, כלומר: **לצרכי**, לטובתי; ה"כיבוש" הוא רע, אם עבורנו הוא כרוך בסבל, וכמאמר השיר²²: "כולם מדברים על שלום, אף אחד לא מדבר על צדק", וכן הלאה. עולם הערכים כולו מתפתל לעיתים, כדי "להתיישר" לפי מה שמענג/מענה אותי.

הדוגמא הקיצונית ביותר לכך היא האידאולוגיה הנאצית, שדיברה על "מוסר חדש" המבוסס על דרוויניזם חברתי, לאמור: 'טוב' ו'ראוי' הוא מה שמשרת את האינטרסים של העם הגרמני, ו'רע' – מה שנוגד אינטרסים אלו²³. אך אין מה להשוות זאת למצבו של האדם לפני החטא, שהרי הנאצים

¹⁷ "וְלָקַח גַּם מִעֵץ הַחַיִּים, וְאָכַל – וַחַי לְעַלְמִים". (בראשית ג/כב)

¹⁸ "עֵץ הַדַּעַת... בְּיוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ – מוֹת תָּמוּת". (בראשית ב/ז)

¹⁹ בראשית ג/א,ד. ואף שהציטוט בדילוג, באמת נראה לי שזהו משפט אחד רציף של הנחש, שהתכוון לומר כמצוטט, אלא שהאישה התפרצה לדבריו במקום בו מסומנים דבריה בשלוש-נקודות, אחרת אין משמעות לחציו הראשון של דברי הנחש.

²⁰ ברור שישנם בעלי חיים נוספים כאלה, אך ללא ספק הנחש הוא המוכר והבולט שבהם, והמייצג לכולם בעיני התרבות האנושית. אין הכוונה לומר שנחשים אינם עושים שימוש בארס גם כדי לשתק טרף, כמובן, אך עדיין הנחשים בולטים ביכולתם להרוג גם את שאינם יכולים לאכול.

²¹ כך למשל הקוברת המלכותית (ויקיפדיה בערך: רב פתן מלכותי / קוברת מלכותית), אך מובן שמיני הנחשים שונים זה מזה במידת ארסיותם. הצגתו של הנחש כמופיע, מכיש ונעלם היא בעיני האדם, אך כיום ידוע שהנחש עושה זאת כאקט הגנתי, ובעצם (מן הזוית של הנחש) האדם הוא שהופיע במפתיע אצלו.

²² "מדברים על שלום" / מוקי.

²³ ויקיפדיה בערכים: האידאולוגיה הנאצית, דרוויניזם חברתי. בהקשר זה מומלץ מאד מאמרו המרתק של יוחנן בן יעקב "מלחמת אלים", בתוך: **סגולה – מגזין ישראלי להיסטוריה**, גליון י"ב, אייר תשע"א (מאי 2011).

עשו זאת לאחר שכבר ניתנה באדם יכולת האמפתיה! הנאצים לא ביצעו את פשעיהם מתוך אוטיסטיות וחוסר הבנת רגשותיו/סבלו של הזולת. את סבלם של היהודים הם הרגישו בצורה מוחשית מאד, וסבל זה גרם להם הנאה סדיסטית וסיפוק גדול. לא מדובר על התנהגות ע"פ יצר קיומי, אלא על דבר גרוע אלפי מונים – רוע לשם הרוע, ובהקשר זה של השואה רבים מאד התיאורים על התעללויות נוראיות לשם השעשוע והפגת השעמום בלבד.

כאן אנחנו חוזרים לסיפור חטא עץ הדעת, כדי לעמוד על ההגיון בבחירת העונשים שהטיל הקב"ה על האנושות בעקבות החטא, עונשים שבעצם אינם אלא תוצאה: בעלי החיים אינם מסוגלים להיות רעים ולשעשע את עצמם בסבלו של הזולת, ולפיכך, אין בעיה שיתפרנס האריה (למשל) בנחת וישכב מנומנם בשארית זמנו, ו-לא ראיתי ארי סבל²⁴. אך האדם – מאחר שקיבל את היכולת להיות רע, ובכלל זה להשתעשע בסבל הזולת ע"מ להפיג את השעמום – אינו יכול להיות מובטל, שהרי "בטלה מביאה לידי חטא", וממילא: "בזעת אפיק תאכל לחם".²⁵ ("סור מרע")

אם שורש הקלקול הוא הערבוב בין הסרגלים (טוב הוא מה שטוב עבורי, מה שמענג אותי), הרי שהתיקון ("עשה טוב") יעשה ע"י הפרדה בין שני הסרגלים: חסד שאין בו עונג גשמי לנותן. הדוגמא המובהקת ביותר לקבלת חסד היא תינוק שזה עתה נולד. הוא תלתי לחלוטין, ואינו יכול אפילו לאכול לבד או להתהפך מן הבטן לגב, ואפילו לבטא את רצונו לעשות זאת אינו יכול. חיינו נתונים לחלוטין לחסדם של בני אדם אחרים, והאם מתמסרת לרווחתו וחיה סביבו²⁶. חיוכיו של התינוק מענגים כמובן, אבל: הבחילות, הצירים וכאבי-הלידה, כאבי-ההנקה, חוסר שינה, ולעיתים גם דכאון אחרי לידה – כל אלה לא מענגים במיוחד, ובכל זאת האם סובלת את כל זאת ברצון,

²⁴ תוספתא קידושין ה/יג: "אמר רשב"א: הראית מימך ארי סבל, צבי קייץ, שועל חנוני, זאב מוכר-קדרות, ובהמה חיה ועוף שיש להם אומנות? - והם מתפרנסין שלא בצער, והן לא נבראו אלא לשמשני! ...אלא שהרעותי את מעשי וקפחתי פרנסתי".

²⁵ בנוסף, אם האדם יכול לפגוע, לא יתכן שיהיה הוא-עצמו בלתי פגיע, שהרי אלמלא מורא – איש את רעהו חיים בלעו (ע"פ משנה אבות ג/ב), ולכן: "ביום אכלך ממנו – מות תמות", ולאחר האכילה נאסר עליו לאכול מעץ החיים. וכדברי הרמב"ן על אתר: "בעת שתאכל ממנה – תהיה בן-מוות... שאין הכוונה שימות בו ביום...".

²⁶ כידוע, אופי האישה תוקפני פחות משל האיש, ויכולת האמפתיה שלה גבוהה יותר. לא פלא שממנה מתחיל התיקון. לא פלא גם שעיקר האיבה כלפי הנחש – הוא הרוע – נתלה באישה: "וְאִיבָה אֲשִׁית בִּינְךָ וּבֵין הָאִשָּׁה, וּבֵין זֶרְעֶךָ וּבֵין זֶרְעָה".

יתרה מכך: כלפי האדם בא הקב"ה בטענות על כך שאכל מעץ הדעת. האדם ענה לו: "הָאִשָּׁה... הוא נתנה לי מן העץ ואכל", ועל כך אומר לה הקב"ה: "מה-זאת עשית?!" (שהרי בינתיים לא נזכרה במעמד-המשפט העובדה שגם האישה אכלה בעצמה), ולכאורה עיקר הטענה כלפי האישה הוא על כך שהאכילה את האדם, ולא על כך שאכלה בעצמה. ועוד: אם נדקדק, האיסור לאכול מעץ הדעת נאמר לאדם (פס' יז) לפני שחוה נוצרה (פס' יח והלאה), ויש לשאול: האם גם לחווה היה אסור לאכול מן העץ? האם לאחר בריאת האישה הקב"ה חזר על האיסור בשנית, וכלל בו את האישה במפורש? (משיחתם של חוה והנחש אין ללמוד, שכבר העירו חז"ל על אי-הדיוק בדבריהם). אם לא נאסר עליה הדבר, אפשר אולי לקשר זאת לנוסח הברכה: "שעשני כרצונך..."

ובלבד שייטב לתינוק חסר-הישע, ואפילו מתענגת עונג רוחני על עצם ההענקה, וכל זאת למרות שבמישור הגשמי: **"בַּעֲצַב תֵּלְדֵי בְּנִים"**.²⁷

לעונשים אלו יש קשר הדוק לתוצאות החטא, ולעתיד לבא, כאשר **"יִתְמוּ חַטָּאִים מִן הָאָרֶץ, וְרָשָׁעִים עוֹד אֵינָם"**,²⁸ ויתוקן החטא – שוב לא יהיה צורך בעונשים. ואכן, אנחנו מוצאים את הפורענות בתנ"ך נמשלת לצירי הלידה, ואילו הגאולה – ללידה ללא צירים, ובחלק מנבואות ומדרשי הנחמה ניתן לראות ניגוד לעונשים שניתנו על חטא עץ הדעת:

- **"בַּזְעַת אַפִּיךָ תֹאכַל לֶחֶם"** –
"וַיֵּשְׁבוּ אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֲנֹתוֹ"²⁹; **"וְהָיָה, מִרַב עֲשׂוֹת חֶלֶב – יֹאכַל חֶמְאָה; כִּי-חֶמְאָה וְדָבַשׁ יֹאכַל כָּל-הַנּוֹתֵר בְּקֶרֶב הָאָרֶץ"**³⁰.
- **"בַּעֲצַב תֵּלְדֵי בְּנִים"** –
פורענות: **"כִּמוֹ הָרָה תִּקְרִיב לִלְדֹת, תַּחֲלִיל, תִּזְעַק בַּחֲבֻלְיָה – כִּן הָיִינוּ מִפְּנֵיךָ, ה': הָרִינוּ, חֲלֹנוּ – כִּמוֹ יִלְדְּנוּ רוּחַ, יְשׁוּעַת בַּל-נַעֲשֶׂה אָרֶץ..."**³¹ (ועוד)
גאולה: **"שְׂאֵי סָבִיב עֵינֶיךָ וְרֵאֵי – כָּלֶם נִקְבְּצוּ בְּאוֹ-לֶךְ; בְּנֵיךָ מִרְחוֹק יָבֹאוּ, וּבְנוֹתֶיךָ עַל צַד תִּאֱמָנָה... וַיִּנְקֹת חֶלֶב גּוֹיִם, וְשֹׁד מְלָכִים תִּינְקִי..."**³²; **"יִתִּיב רִבֵּן גַּמְלִיאֵל וְקָא דְרִישׁ: עֲתִידָה אִשָּׁה שֶׁתֵּלֵד בְּכָל יוֹם"**,³³ שנאמר³⁴: **"הָרָה וְיֹולַדֵת יַחֲדִיו'..."**³⁵
- **"וְאִיבָה אִשִּׁית בֵּינְךָ וּבֵין הָאִשָּׁה, וּבֵין זֶרְעֶךָ וּבֵין זֶרְעָה"** –
"וְשַׁעֲשַׁע יוֹנֵק עַל חֵר-פֶּתֶן, וְעַל מְאוֹרֵת-צַפְעוֹנֵי גְמוּל יָדוֹ הִדָּה. לֹא יִרְעוּ וְלֹא יִשְׁחִיתוּ..."³⁶

ד. סיכום:

²⁷ ולגבי עונשו של הנחש ("הוא יסופך ראש ואתה תשופנו עקב"), ניתן לומר על דרך הדרש: הפשע מזנב בד"כ בחלשים שבחברה, 'הנחשלים אחרֶיךָ' ("אתה תשופנו עקב"), ואילו החברה מקפדת רק את ראשם של ראשי הפשע ("הוא יסופך ראש"), ולא של כל גנב-אופניים.

²⁸ תהילים קד/לה.

²⁹ מיכה ד/ד. ויש לציין שגם הגפן וגם התאנה היו בעיני חז"ל (בבלי ברכות מ') זיהו אפשרי לעץ הדעת, וראה לעיל הערה 8.

³⁰ ישעיה ז/כב.

³¹ ישעיהו כו/ז-יח.

³² ישעיה ס/ד, טז.

³³ רש"י (בראשית ד/א) אומר שלידת קין והבל היתה לפני חטא עץ-הדעת, ואת הרינוס ולידתם מתאר המדרש כך (סנה' לח): **"עָלוּ לְמִטָּה שְׁנַיִם [אֲדָם וְחוּה] וַיִּרְדּוּ אֶרְבָּעָה [אֲדָם וְחוּה, קִין וְהַבֶּל]";** ובילקוט שמעוני (ד', רמז ל"ה): **"בו ביום נבראו, בו ביום שמשו, בו ביום הוציאו תולדות. עלו למטה שנים, וירדו שבעה: קין ותאומתו, הבל ושתי תאומותיו"**.

³⁴ ירמיהו לא/ח.

³⁵ שבת ל' ע"ב, וההמשך: **"ותו יתיב רבן גמליאל וקא דריש: עתידים אילנות שמוציאין פירות בכל יום, שנאמר: 'ונשא ענף ועשה פרי' (יחזקאל יז/כג) ... ותו יתיב רבן גמליאל וקא דריש: עתידה ארץ ישראל שתוציא גלוסקאות וכלי מילת, שנאמר: 'הי פסת בר בארץ' (תהלים עב/טז) ..."** מהר"ל: **"...כי כל שלשה חלקים המוציאים תולדות... בהסתלק החטא – יסולק מהם גם כן החיסרון, ויתברכו להוציא בכל יום ויום"**. (נצח ישראל, נ')

³⁶ ישעיה יא/ח-ט.

"אם אתה מאמין שיכולים לקלקל – תאמין שיכולים לתקן"³⁷

מה פירוש "לקלקל"? – אין הכוונה לקלקול של חפץ מסוים, אלא: לקלקל את העולם. פרה משתוללת יכולה לשבור סלון-שלם תוך דקה, אבל היא לא יכולה להפוך את העולם לעולם מקולקל, עולם רע.

מי יכול לקלקל את העולם? – רק בני אדם. ואם אתה מאמין שבני אדם יכולים לקלקל את העולם, אם אתה מאמין שיש כזה דבר בכלל 'רע' ו'טוב' – בכך כבר אמרת, שאתה מאמין שיש רובד נוסף מעבר לחפצים הגשמיים, שיש נשמה. ואם אתה מאמין שיש לאדם רובד רוחני ויש לו נשמה – אז תאמין שיכולים גם לתקן!

היינו יכולים להתלונן על הקב"ה שברא רע בעולם, ונתן לרשעים ממשלה להצליח לקיים מזימותיהם, אך עלינו להבין, שהדברים קשורים זה בזה: היכולת לעשות רע היא-היא היכולת לעשות טוב, רק מן הצד השני של אותו המטבע, ואם היה העולם נברא בלי רע – היה נברא גם בלי טוב. יחד עם האפשרות לעשות רע, קיבלנו גם את האפשרות לעשות חסד, את הנשמה! "עושה שלום ובורא את הכל"³⁸.

האם היינו מוותרים על כל טוב-הלב הקיים בעולם, בשביל להיפטר יחד איתו גם מכל רוע-הלב? אולי. יתכן גם שההסתייגות של האנושות מעסקת החבילה הזו, היא-היא האיבה שבין זרע-האשה וזרע-הנחש, אך עלינו לזכור שאת הפוטנציאל לטוב ולרע ברא הקב"ה, אבל את הבחירה להכניס את שני אלו גם יחד לנפשנו (ובכך להיבדל מכל בעלי החיים) – עשה האדם עצמו.

ביבליוגרפיה:

1. תנ"ך שלם.
2. חומש תורת חיים, בראשית, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשנ"ח.
3. משנה מסכת אבות, הוצאת משניות קהתי, ירושלים, תשנ"ח.
4. תוספתא קידושין, הוצאת טל-מן, ירושלים, תשמ"א.
5. תלמוד בבלי, הוצאת טל-מן, ירושלים, תשמ"א.
6. ר' משה בן מימון, "מורה נבוכים" (מהדורת הר' יוסף קפאח), הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ז.
7. בן יעקב יוחנן, "מלחמת אלים", בתוך: סגולה – מגזין ישראלי להיסטוריה, גליון י"ב, אייר תשע"א (מאי 2011).
8. הרן מנחם, עולם התנ"ך: יחזקאל, הוצ' דודזון עתי, ת"א, 1993.
9. ויקיפדיה (בערכים: האידיאולוגיה הנאצית, דרוויניזם חברתי, רב-פתן מלכותי, גפיים ועוד).
10. כוכבא אלעזר, "נחשים", בתוך: האניציקלופדיה העברית, כרך כ"ה, הוצ' חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים, תשל"ד.
11. ליקוטי מוהר"ן תנינא, הוצ' קרן ר' ישראל דב אודסר, ירושלים.

³⁷ ליקוטי מוהר"ן תנינא, ק"ב.

³⁸ מתוך ברכות קריאת שמע. נוסח הברכה מבוסס על ישעיה מה/ז: "יוצר אור ובורא חשך, עשה שלום ובורא רע; אני ה' עשה כל-אלה". ולפי דרכנו נסביר: "בורא את הכל" (או: "עשה כל אלה") – את הטוב והרע – את כל אלה הוא בורא יחד, ב'עיסקת חבילה'.

12. **נשיונאל ג'אוגרפיק**, גליון יולי 2010 ("בני הדזה"), וגליונות מאי 2014 והלאה (סדרת כתבות בנושא מזון).
13. עיטם אוריאל, "המן מן התורה מניין: פרשת גן עדן כמפתח להבנת המגילה", בתוך: **הדסה היא אסתר**, הוצאת תבונות, אלון שבות, תשנ"ז.
14. עיטם אוריאל, **ונהר יוצא מעדן: שרשיהם של מועדי השנה בפרשת גן עדן**, הוצאת ישיבת ההסדר ירוחם, ירוחם, תשע"ג.